

GARSŲ KAITA IR ŽODŽIŲ DARYBA

V. URBUTIS

1. Fonologinė ir morfologinė garsų kaita

Darybos pamatas darinyje neretai turi kiek kitokį fonetinį pavidalą, negu pamatiniam žodyje. Esami skirtumai dažniausiai gali būti suvedami į vadinamąją garsų – balsių ar priebalsių – kaitą. Atskirai paliesti, kad ir bendriausiais bruožais, garsų kaitos pasireiškimą ir vaidmenį žodžių daryboje ypač verčia ne visai patenkinama šios srities tyrinėjimų bei pažiūrų būklė.

Garsų kaita pirmiausia, žinoma, gali būti ir yra tiriama kaip fonetinis bei fonologinis reiškinys (pvz., aiškinamasi, kokio tipo – privatyvinės ar kurias kitas – opozicijas sudaro kaitos nariai, ir pan.). Tačiau žodžių darybai daug svarbesnis darybinis arba, bendriau sakant, morfologinis požiūris į garsų kaitą. Laikantis šio požiūrio, iš pat pradžių būtina atsiriboti nuo tokių kaitų, kurios yra grynai fonetinio pobūdžio ir priklauso vien nuo fonetinės aplinkos. Tokios kombinacinės kaitos paprastai liečia darybos pamato paskutinįjį priebalsį (ar priebalsių telkinį) ir priklauso nuo tolesnės (formanto) morfemos pradinio garso (ar garsų telkinio). Dažniausi pavyzdžiai lietuvių kalboje – tai priebalsių skardumo – duslumo priešpriešas neutralizacija ir palatalizacija, plg. : *bóba* : *bōbšė* (*b* : *p*), *brūžuoti* : *brūžkos* (*ž* : *š*), *márgas*, *-à* : *margšōnis*, *-ė* (*g* : *k*), *līpti* : *lipdyti* (*p* : *b*), *maišas* : *maišgalys* (*š* : *ž*), *niėkas* : *niėkdžiugis*, *-ė* (*k* : *g*); *cūkrus* : *cukrinis*, *-ė* (*r* : *f*), *pupà* : *pupiena* (*p* : *p̃*), *sáugoti* : *saugyklà*, *žmogùs* : *žmogėdra*, *žmogėlis* (*g* : *g'*). Šitokių kaitų reikalauja lietuvių kalbos fonologinis modelis, pagal kurį užesinių priebalsių telkiniuose visi priebalsiai visada savo skardumu – duslumu derinami su paskutiniu telkinio priebalsiu, o priešais priešakinius balsius galimi tik minkštieji priebalsiai. Kaitos, tiesa, čia reiškiasi dariniuose, o garsai, lemią kaitas, įeina į tam tikras morfemas. Tačiau darinių priklausymas tam ar kitam darybos tipui, morfemų funkcija čia neturi jokios įtakos – svarbu tik fonetinė pusė (tų morfemų pradiniai garsai). Tai vien fonologiškai, o ne morfologiškai sąlygotos garsų kaitos¹. Aišku,

¹ Plg. Г. Винокур, Чередование звуков и смежные явления в современном русском языке, – Московский ордена Ленина государственный университет им. М. В. Ломоносова. Доклады и сообщения филологического факультета, II, (1947), p. 15 (tokios kaitos, beje, čia nėra vadinamos kaitomis, o tik garsų kitimais); M. Dokulil, Teorie odvozování slov (Tvoření slov v češtině, I), Praha, 1962, p. 57, 170; J. Kuryłowicz, The Notion of Morpho(pho)neme, „Directions for Historical Linguistics. A Symposium“, Austin, 1968, p. 68.

kad šitokias su darybos tipais nesusijusias garsų kaitas kaskart aprašinėti sykiu su kiekvienu atskiru darybos tipu, kuriame jos pasireiškia, nebūtų nei tikslinga, nei ekonomiška. Pakanka, kad jos aptariamose vietoje, ir tai daroma, atsižvelgiant į jų prigimtį, ne žodžių darybos ar apskritai morfologijos, o fonetikos bei fonologijos apraše.

Visai kitioniško pobūdžio kietųjų ir minkštųjų priebalsių kaitą turime darybos opozicijose *burnà : burniôtė, mergà : mergiôtė, rankà : rankiôtė* (iš esmės čia priklauso ir *vištà : viščiôtė*, skirtumas tik tas, kad fonologinis modelis neleidžia tokioje pozicijoje pasirodyti alternantui *ʃ*, reikalaujamas jo vietoje afrikatos *ʃʲ*). Tai fonologiškai laisva garsų kaita, nepriklausoma nuo fonetinės aplinkos. Priesagos *-otė* fonetinis pavidalas (jo pradžios užpakalinis balsis *o*) nereikalauja darybos pamato galinio priebalsio (ar priebalsių telkinio) palatalizacijos. Tokią pat pabaigą turinčiame, tačiau kitam darybos tipui priklausančiame darinyje *plėtôtė* šitokios palatalizacijos nėra. Vadinas, *mergiôtė* tipo dariniuose garsų kaita yra sąlygota morfologiškai, susijusi su darybos tipu. Norint iš sykio parodyti, kad šio deminutyvų darybos tipo priesaga reikalauja minkštųjų priebalsių pamatinio kamieno gale, darybos apraše praktiškai patogiau operuoti jos užrašymu *-iotė* (toks užrašymas teatstoja sudėtingesnę *-ôtė* ir neturėtų sudaryti įspūdžio, kad čia *i* laikomas priesagos garsu). Nors minkštojo priebalsio pamatinio kamieno gale reikalavimas būdingas apskritai visam *-iotė* priesagos deminutyvų tipui, aptarimoji priebalsių kaita neapima visų šio tipo darinių. Ji ribojasi tais atvejais, kai pamatinio žodžio darybos kamienas baigiasi kietuoju priebalsiu (ar priebalsiais). Kai jau pamatiniame žodyje tas priebalsis yra palatalinis ar palatalizuotas, kaitai reikštis nėra sąlygų, plg. *kojôtė, piemeniôtė*. Galima dar pridurti, kad dažnokai kituose darybos tipuose, panašiai lemiančiuose kietųjų ir minkštųjų priebalsių kaitą pamatiniuose kamienuose, praktiškai kaita ne visada realizuojasi, yra daugiau ar mažiau fakultatyvi net tuose rėmuose, kuriuose pamatinių kamienų fonetinė sandara jai leidžia reikštis. Priesagos *-ukas, -ė* deminutyvų darybos tipui, pavyzdžiui, nors ir būdingesni dariniai *turgiùkas, voriùkas, raganiùkė, valandžiùkė*, tačiau greta nevengiami *nė dievùkas, vyrùkas, širdùkė, vinùkė* (be to, pasitaiko darinių ir su priešingos krypties kaita, plg. *megztinùkas, šepetùkas, martùkė*). Tad šios priesagos tinkamiausiu užrašymu reikia laikyti *-(i)ukas, -ė*.

Tokio pobūdžio kaitas, kaip ką tik apžvelgtosios *mergiôtė* ir *turgiùkas* tipų dariniuose, tinka vadinti morfonologinėmis garsų kaitomis (alternacijomis), šiuo terminu jas skiriant nuo paprastų fonetinių bei fonologinių kaitų. Morfonologinės gali būti tiek priebalsių, tiek ir balsių kaitos. Balsinės morfonologinės alternacijos pasireiškimui iliustruoti tinka, pavyzdžiui, priesagos *-styti* dažninių veiksmažodžių darybos tipas. Šis darybos tipas kaitės būtinai reikalauja tais atvejais, kai pamatinio veiksmažodžio šaknyje yra *e* (tiek išlaikomas visose formose, tiek ir toks,

kuris eina *é* ar *i* alternantu) arba *ie* bei *ei* – jų vietoje darinys atitinkamai turi *a* arba *ai*, plg. *sagstýti* (: *sęgti*, *sęga*, *sęgę*), *barstýti* (: *befti*, *bęria*, *bęrę*), *valkstýti* (: *vilkti*, *velka*, *vilko*), *drabstýti* – bet ir *draibstýti* (: *drębti*, *drębia*, *drębę*), *sáukstýti* (: *siekti*), *smaigstýti* (: *smeigt*); išimtimi galima būtų laikyti nebent *dęstyti* (: *dęti*, *dęda*, *dęjo*). Dariniai iš kitokios fonetinės sandaros pamatinių veiksmažodžių paprastai yra be balsių kaitos, plg. *grębstyti*, *gróbstyti*, *kárstyti*, *máustyti*, *dúrstyti*, *kibstýti* (išimtis yra trm. *raištýti* : *rišti*). Kitas pavyzdys – galūnės *-is* būdvardžių abstraktų darybos tipas, kur balsių kaitos reikalavimas griežtai ribojasi būdvardžių šaknimis su *a*, *e*, *i* ir (?) *u* (nejeinančiais į dvigarsius). Abstraktuose tų balsių vietoje paprastai yra *o*, *é*, *y* ir (?) *ū* (tad, istoriškai žiūrint, ši kaita yra perdėm kiekybinė, teliečia būdvardžius su trumpaisiais balsiais, abstraktuose juos pakeisdama atitinkamais ilgaisiais), plg. *gróžis*, *gęris*, *pýgis* (vediniai *vilkris*, *tųštis* skirtini prie išimčių). Kadangi galūnės *-is* abstraktai iš minėtos fonetinės sandaros būdvardžių daromi palyginti retai, balsių kaita paliečia tik kokį dešimtadalį visų šio tipo darinių. Šios kaitos sąsają su darybos tipu akivaizdžiai rodo tai, kad tos pačios galūnės *-is* dariniai, priklausau būdvardinės ypatybės turėtojų pavadinimų tipui, kada jie daromi iš nurodytos fonetinės sandaros būdvardžių, dažniausiai jau yra be balsių kaitos, plg. *žális* „žalas galvijas“, *dęglis* „deglas meitėlis, paršas“, *plikis* „kas nuplikęs, plikagalvis“, *búkis* „kas bukas; bukutis, sluogutis (toks paukštelis); velnias“; dar plg. *žýlis* „žilumas“ ir *žilis* „kas žilas, žilagalvis“.

2. Morfonologinių balsių kaitų apžvalga pagal jų kryptį

Alternaciją gali sudaryti ne tik fonemos kaitaliojimas su kita fonema (ar fonemomis), bet ir fonemos išnykimas ar atsiradimas (fonemos kaitaliojimas su nuliu). Kaitos nariai, vadinamieji alternantai, įeina į vieną morfonemą. Žodžių daryboje morfonemą visada reprezentuoja pirminis (pamatinis) alternantas, esąs pamatiniame žodyje, ir antrinis (išvestinis) alternantas, esąs darinyje. Tad ir sinchroniškai galima kalbėti apie žodžių daryboje pasireiškiančių alternacijų kryptį². Nesiimant išsamiai nušviesti visas lietuvių kalbos žodžių daryboje pasireiškiančias morfonologines alternacijas (tam reikėtų platesnio darbo), čia tik norima kuo glausčiau parodyti balsių kaitų pačią įvairovę ir pabrėžti jų kryptingumą daryboje. Pirmuoju nurodomas pirminis kaitos alternantas.

1a) *i* : *y*, plg. *ryšulýs* (: *rišti*); 1b) *y* : *i*, plg. *septiñtas* (: *septyni*); 2a) *i* : *ie*, plg. *lięptas* (: *lipti*); 2b) *ie* : *i*, plg. *žvigdýti* (: *žvięgti*); 3a) *i* : *é*, plg. *kębė*, *kębuotis* (: *kibti*); 3b) *é* : *i*, plg. *surikti* (: *rękti*); 4a) *i* : *e*, plg. *nértėti* (: *niřsti*); 4b) *e* : *i*, plg. *virkdýti* (: *verękti*); 5) *i* : *ei*, plg. *bręizgėti* (: *brigtiti*); 6a) *i* : *a*, plg. *maršús*, *-i* (: *miřšti*); 6b) *a* : *i*, plg. *milinýs* (: *málti*); 7) *i* : *ai*, plg. *káišioti* (: *kíšti*); 8) *i* : *o*, plg.

² Žr. M. Dokulil, Teorie-odvození slov (Tvoření slov v češtině, I), Praha, 1962, p. 162.

lomà (: limti); 9) i : u, plg. *sluñkius* (: *sliñkti*); 10a) y ie, plg. *šliėti* (: *šlyti*); 10b) ie : y, plg. *orāšvydis* (: *sviesti*); 11a) y] : ei, plg. *plėišėti* (: *plyšti*); 11b) ei : y, plg. *saulėlydis* (: *lėistis*); 12) y : ai, plg. *klaidžioti* (: *klýsti*); 13) ie : ai, plg. *pašaijpà* (: *pašiėpti*); 14) é y, plg. *rýkauti* (: *rėkti*); 15a) é : e, plg. *rėplės* (: *rėpti*); 15b) e : é, plg. *tėkmė* (: *tekėti*); 16) é : a, plg. *glabstýti* (: *glėbti*); 17) é : ai, plg. *bráizyti* (: *brėžti*); 18) é : o, plg. *sodinti* (: *sėsti, sėdėti*); 19) é : u, plg. *sriubà* (: *srėbti*); 20) é ū, plg. *sriūbčioti* (: *srėbti*); 21) é : uo, plg. *slúogas* (: *slėgti*); 22) e : a, plg. *sagà* (: *sėgti*); 23) ei : ai, plg. *pākaitalas* (: *pakeišti*); 24a) a : o, plg. *naktigonė* (: *ganýti*); 24b) o : a, plg. *skabýti* (: *skėbti*); 25) a : u, plg. *prieskulbtas* (: *skalbt*); 26) ai : ui, plg. *rūišis* (: *rúišti*); 27a) au : u, plg. *niėkdžiugis* (: *džiaūgtis*); 27b) u : au, plg. *smaūkti* (: *smūkti*); 28a) au : ū, plg. *šūkis* (: *šaukti*); 28b) ū : au, plg. *rauginti* (: *rūgti*); 29) au : ui, plg. *šliūizė* (: *šliaūžti*); 30) au : uo, plg. (sen.) *uog-(l)is* (: *augti*); 31) o : ū, plg. *šáksnis* (: *šókti*); 32) o ui, plg. *sulúiti* (: *lóti*); 33a) o : uo, plg. *šúokoti* (: *šókti*); 33b) uo : o, plg. *dótas, dosnùs, -i* (: *dúoti*); 34a) u : ū, plg. *mūšis* (: *mūšti*); 34b) u : ū, plg. *džiusrà* (: *džiúti*); 35a) u : uo, plg. *guðlis* (: *gulėti*); 35b) uo : u, plg. *jūkšas* (: *juóktis*); 36) ū : plg. *buitis* (: *búti*); 37) uo : ū, plg. *pačiūža, čiūžis* (: *čiuóžti*).

Pateiktas balsinių alternacijų sąrašas nėra tobulas. Išdėstymo tvarką čia lėmė alternantų fonetinis pobūdis, todėl pramaišomis surašytos ir įprastinės, ir vos vienoje kitoje darybos opozicijoje (kartais net kiek abejotinoje) pasitaikančios kaitos. Be to, jei būtų plačiau atsižvelgta į tarminius bei šiaip retesnius žodžius, gal dar prisidėtų viena kita kaitos pora³. Tačiau ir iš tokio sąrašo jau matyti, viena, kad žodžių daryboje reiškiasi bemaž visos lietuvių kalbai pažįstamos balsių kaitos (vien kaityba apsiribojančių kaitų yra visai nedaug), antra, kad didesnė tų kaitų dalis yra vienkryptės ir tik mažesnė – dvikryptės, turinčios sukeičiamus vietomis alternantus (sąrašė tai pažymėta raidėmis a ir b). Sinchroninės darybos požiūriu kaitos poras, tesiskiriančias alternantų tvarka, reikėtų, matyt, laikyti tokiomis pat savarankiškomis poromis, kaip tos, kurios skiriasi nuo kitų bent vienu savo alternantu (tad sąrašė balsių kaitos porų iš viso būtų ne 37, o 51).

3. Morfonologinės garsų kaitos vaidmuo žodžių daryboje

Naujojoje žodžių darybos literatūroje morfonologinė garsų kaita paprastai laikoma formaliu elementu, padedančiu sudaryti kontrastą tarp darinio ir pamatinio žodžio, ir sykiu su kitais formaliais darinio požymiais (darybos rodikliais) skiriama

³ Pačiam autoriui žinomi praleidimai tėra, rodos, tik tariami, atsiradę dėl sinchroninės darybos požiūrio laikymosi. Dėl tos priežasties tyčia atsakyta, pavyzdžiui, į sąrašą įtraukti kaitas a : uo (nes atrodo, kad *kuðlas* : *kálti* nesudaro gyvos darybos opozicijos), e : o (*svėris* : *svefti, svėria, svėrė*; *tvorà* : *tvėrti, tvėria, tvėrė* ir panašiose) opozicijose veiksmažodis šalia e visada turi ir é) ir pan.

darybos formantui. Ji vadinama darybos priemone, neretai, tiesa, pridėdant, jog tai tik šalutinė bei pagalbinė darybos priemonė. Taip garsų (pirmiausia balsių) kaita kvalifikuojama ir anksčiau paskelbtuose šio straipsnio autoriaus žodžių darybos darbuose.

Labiau įsigilinus į morfonologinės garsų kaitos vaidmenį žodžių daryboje, vis dėlto sunku laikytis įprastinio požiūrio, kad morfonologinė garsų kaita – tai darybos priemonė ir formanto komponentas. Tokiam požiūriui prieštarauja bent keletas dalykų.

1. Morfonologinė garsų kaita, skirdamasi nuo tikrųjų žodžių darybos priemonių, apima tik dalį vieno ir to paties darybos tipo žodžių, todėl negali būti laikoma pačiam darybos tipui būdingu požymiu. Atskirais atvejais, kai darinių iš viso nedaug, praktiškai gali nepasitaikyti darinių be kaitos, bet tai jau yra ne paties darybos tipo, o jo realizacijos (normos) dalykas; pavyzdžiui, darybos požiūriu atsitiktinumas tėra, kad visi žinomesni *-sas* priesagos veiksmažodžių abstraktai rodo balsių kaitą *i : a*, plg. *našsas* (: *nišsti*), *pāgarsas* (: *pagišti*), *smašsas* (: *smirdėti*) ir pan. (tačiau plg. *pardōsas* : *pardūoti*; iš dar kitokios fonetinės sandaros pamatinių žodžių teoriškai galima laukti darinių ir visai be kaitos).

2. Morfonologinė garsų kaita neturi kokios nors darybos funkcijos: dariniai, tesiskiria kaitos buvimu ar nebuvimu, yra tos pačios darybos reikšmės ir priklauso tam pačiam darybos tipui, plg. *gēris* (: *gēras*), *plōiis* (: *platus*) ir *blōgis* (: *blōgas*), *ilgis* (: *ilgas*). Tik retkarčiais garsų kaita antriniu būdu įgyja semantinę funkciją, bet jau leksikos, o ne žodžių darybos plotmėje, plg. vietomis pasitaikantį skyrimą *gerybė* „gerumas“ ir *gėrybė* „turtas“, *gražybė* „gražumas“ ir *grožybė* „gražus daiktas“⁴ (čia balsių kaita panaudojama reikšti opozicijai tarp darinio leksinių reikšmių, o ne tarp darinio ir pamatinio žodžio). Dar kiek kitiškesni yra *kripte-lėti* „(staiga) truputį pakreipti“ – *krýptelėti* „staiga stipriai pakreipti“ (atitinkamai ir *kript* – *krýpt*), *tėptelėti* „staigiai patepti“ – *tėptelėti* „stipriai patepti“, *trūktelėti* „kiek patraukti“ – *trūktelėti* „stipriai patraukti“ (šalia ir *trūkt* – *trūkt*) ir panašūs pavyzdžiai. Juose balsių kaitaliojimas, be bejo, yra atsiradęs pagal *kėpšt* – *kėpšt* (*kėpštelėti* – *kėpštelėti*), *strikt* – *strýkt* (*striktelėti* – *strýktelėti*), *šmikšt* – *šmýkšt* (*šmikštelėti* – *šmýkštelėti*) ir kitas tokias onomatopėjinių žodžių poras. Tad balsių, jų ilgumo kaitaliojimosi semantinė funkcija pagal savo prigimtį čia susijusi su betarpišku ryšiu tarp garso ir reikšmės bei su vadinamąja garsų simbolika: visai natūralu, kad šitokiame porose žodžiai su trumpaisiais balsiais žymi silpnesnį, o su ilgaisiais – stipresnį, intensyvesnį veiksma. Darybos tipai ta veiksmo intensyvumo reikšmė nepriklauso. Darybos reikšmės esmė čia sudaro veiksmo akimirkinės trukmės, momentiškumo perteikimas, būdingas visiems priesagos

⁴ P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, p. 98.

(kartu su tam tikra veiksmoždzio fleksijos sistema) *-telėti* dariniams, tad tiktai *-telėti* čia ir galima laikyti darybos formantu; žymioje šio tipo darinių dalyje papildomai išreikšti balsių kaita veiksmo intensyvumą neįmanoma jau vien dėl šaknies fonetinės sandaros (plg. *mirgtelėti, stūmtelėti*).

3. Nėra darinių, nuo savo pamatinių žodžių formaliai atsiskiriančių vien garsų kaita, kurią tokiais atvejais reikėtų pripažinti vienintele darybos priemone ir kartu darybos formantu. Tokių darinių, tarp kitko, nėra pasisekę rasti nė kitose tipologiškai artimose kalbose. N. Trubeckojus, išsamiai apžvelgęs alternacijų vaidmenį rusų kalbos kaityboje ir kamienų daryboje, tiesa, yra pateikęs kiek pavyzdžių, kur alternacija esanti vienintelė darybos diferencinė priemonė⁵, tačiau nereikia pamiršti, kad N. Trubeckojus nėra laikęsis darybos opozicijos narių gretinimo principo, lygindamas tarpusavy apskritai tos pačios šaknies žodžius ir dar žiūrėdamas vien tik jų kamienų, todėl tarp jo pateiktų pavyzdžių (plg. *нов – новь, дик – дичь, господа – госпожа, клевет – клеветы* ir pan.) iš tikrųjų nėra tokių, kurie rodytų garsų kaitą galint eiti vienintele darybos priemone. Panašiai yra su lenkų kalbos pavyzdžiais *boży bóg, prostaczy : prostak* ir pan., V. Doroševskio supratimu, turinčiais iliustruoti alternacijos ėjimą savarankišku formantu⁶; kai tokie atvejai nagrinėjami ne izoliuotai, o sykiu su kitais to paties tipo dariniais, nesunku įsitikinti, kad alternacija čia nėra būtinas kiekvieno darinio formalus požymis (plg. *gęsi : gęś* ir pan.)⁷ ir kad tikroju formantu iš tiesų visur eina tiktai galūnių sistema (paradigmos keitimas).

4. Darybos formantas, juo jis yra ryškesnis, fonetiškai turtingesnis, tuo paprastai geriau tinka reikšti darybos opozicijai, sudaryti kontrastui tarp darinio ir pamatinio žodžio. Darybos kaitos su fonetiškai labai tolimais alternantais, ypač tokios, kurios sykiu nėra pakankamai reguliarios, atvirakščiai, silpnina darybos opoziciją ir kartais net yra svarbiausia priežastis, dėl kurios visiškai nutrūksta darinio ryšys su pamatiniu žodžiu. Kad darinys būtų gyvas ir aiškus, svarbu ne tik tai, kad būtų ryškus darinio skirtumo nuo pamatinio žodžio rodiklis (formantas), bet gal dar svarbiau jų bendrosios dalies (darybos pamato) identifikavimas. Vykdoma toje darinio dalyje, kurios tapatybę būtina išlaikyti, garsų kaita potenciškai visada temdo darinio formalų pamatavimą, tik jos poveikį dažniausiai neutralizuoja įprastumas bei reguliarumas (be to, čia turi įtakos ir kiti veiksniai, ypač semantinio pamatavimo ryškumas). H. Maršandas teisingai nurodo, kad žodžių daryboje reiškiasi ne tik alternacijos, bet ir homologijos principas; pastaruo-

⁵ Žr. N. Trubetzkoy, *Das morphologische System der russischen Sprache*, „Travaux du Cercle Linguistique de Prague“, V, 2, 1934, p. 86 t.

⁶ Žr. W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, I, Warszawa, 1952, p. 271, 273.

Žr. R. Laskowski, H. Wróbel, *Użycie paradygmatu w funkcji formantu słowotwórczego we współczesnej polszczyźnie*, „Język Polski“, XLIV (1964), p. 218 (3 išn.).

ju terminu jis supranta kalbos tendenciją išlaikyti fonetinės sandaros vienybę bei panašumą tarp darinio ir pamatinio] žodžio; (išskyrus garsinį priauglį, duodamą darybos afikso) ir konstatuoja, kad Vakarų Europos kalbose homologijos siekimą ypač esąs stiprus veldiniuose, kur jis nustelbiaš alternacijos principą⁸. Homologijos tendenciją vaidinant lemiamą vaidmenį ir lietuvių kalbos žodžių daryboje rodo ne tik tai, kad dauguma darinių yra visai be morfonologinių alternacijų (būdinga, jog produktyviausiuose darybos tipuose tokios alternacijos dažniausiai visai nepasireiškia), bet ir nereti atvejai, kai vietoj ar greta darinio su garsų kaita įsigali toks pat darinys be kaitos, plg. *atlaikalas* – *atliekalas*, *gvalsčias*, *-à – gulščias*, *-ià, dagióti – degióti, sakióti – sekióti, vadžióti – vedžióti, jùkinti – juðkinti, sarpinti – sirpinti, vaitinti – výtinti, *gasyti – gesyti, markyti – mirkyti, apvajà – apvijà, pagálba – pagélba, sluogaĩ – slégaĩ, arkliaõgonis, -è – arkl(i)ãganis, -è*. Iš tokių gretybų labai akivaizdžiai matyti, kad grynai darybos požiūriu garsų kaita darinio pamatiniam kamienė iš tiesų tėra tradicinis balastas, kuris ne paryškina, o veikia temdo sinchroninius darybos santykius tarp žodžių.

Atsisakius pamatinio kamieno morfonologinę garsų kaitą laikyti darybos priemone ir kartu formanto komponentu, į ją reikia žiūrėti, kaip į pamatinio kamieno morfologiškai (darinio morfeminės struktūros) sąlygoto fonologinio prisitaikymo apraišką. Tam tikros fonologinės sandaros pamatiniai kamienai negali nepakitę jungtis su tam tikrais darybos afiksais. Morfonologinė kamieno garsų kaita tėra darybos afikso (ir apskritai formanto) reikalaujamas formalus pasikeitimas, kuris nė kiek neatsiliepia nei pamatinio kamieno, nei juo labiau formanto semantikai. Reiškini, kai viena morfema fonetiškai sąlygoja kitą morfemą (teisingiau – morfą), reikalaujama jos tam tikro pavidalo, J. Kurilovičius vadina L. Hjelmlevo terminu dominacija. Derivacijos santykiai leidžia nustatyti idealius morfemų pavidalus, kurie dar turį pereiti aktualizacijos stadiją, visai neliečiančią funkcinės pusės⁹. Tad, pavyzdžiui, žodžio *piūtis* (*-tišs*) galima įsivaizduoti tokias darybos proceso pakopas: 1) *piáu*-(*ti*) > →2) **piáu-tis*→3) *piū-tis*. Pakopa 2) →3), neturinti semantinės funkcijos, vadinama morfonemine. Morfologijos (darybos) požiūriu ji laikoma pertekliumi, tačiau svarbia fonologijos požiūriu. Formantas *-tis* – dominuojanti morfema (tiksliau – morfemų junginys) – čia reikalauja šaknės balsinės morfonemos alternanto *ū* (dar plg. *spūstis*), todėl darinys aktualizuojamas kaip *piūtis*, o ne **piautis*: pastaroji forma, nors morfologiškai taisyklinga (plg. *būtis, mirtis*), klaidinga fonologiškai. Kai sudaromos proporcijos, atspindinčios santykius tarp darinio ir pamatinio žodžio, proporcija *mirtis miřti = piūtis piauti*

⁸ Žr. H. Marchand, Über zwei Prinzipien der Wortableitung in ihrer Anwendung auf das Französische und Englische, „Archiv für das Studium der neueren Sprachen“, CXC (1953–1954), p. 217–221.

⁹ Žr. J. Kuryłowicz, Esquisses linguistiques, Wrocław, 1960, p. 60.

laikytina morfoložiškai neprikaištinga. Morfonologiniai elementai (morfonemos), neturėdami semantinės vertės, nelemia morfoloGINĖS proporcijos teisingumo ir gali būti ignoruojami¹⁰.

Morfonemos (jų tarpe ir garsų kaita) teikia dariniams tik papildomą fonologinę charakteristiką, tačiau, priklausydamos nuo morfoloGINIŲ veiksmų (darybos tipo), iš tiesų jau sudaro ne fonologijos, o morfoloGINIOS, tad sykiu ir žodžių darybos, tyrinėjimo objektą. Vadinasi, ir atsisakius garsų kaitą laikyti darybos priemone, jos reiškimąsi atskiruose darybos tipuose išsamus darybos aprašas būtinai turėtų paliesti.

LAUTWECHSEL UND WORTBILDUNG

Zusammenfassung

Von allen Arten des Lautwandels interessiert die Wortbildungslehre nur solch ein morphologischer Wechsel, dessen Auftreten von einem bestimmten Wortbildungstyp abhängig ist. Der Lautwechsel solcher Art kann sowohl konsonantisch als auch vokalisch sein. Nicht nur in der diachronischen, sondern auch in der synchronischen Wortbildungslehre kann man über die Richtung des Wechsels sprechen: der alternierende Laut des Grundwortes ist primär, der alternierende Laut des fundierten (im weiteren Sinne abgeleiteten) Wortes – sekundär. Allein 37 vokalalternierende Paare, deren jedes sich wenigstens durch einen alternierenden Laut von den anderen unterscheidet, sind in der litauischen Gegenwartssprache zu verzeichnen. Da die alternierenden Laute in einem Teil von Paaren umstellbar sind (vgl. *y* : *ei* – *plyšti* : *plėišėti* und *ei* : *y* – *lėistis* : *saulėlydis*), wird im Artikel insgesamt 51 Fälle der vokalischen Alternation angeführt.

Zur Zeit herrscht fast allgemein anerkannte Meinung, daß der in der Wortbildung auftretende morphonologische Lautwechsel ein Wortbildungsmittel sei und als Formans aufgefaßt werden solle. Es ist schwer, dieser Meinung beizupflichten. Der morphonologische Lautwechsel unterscheidet sich von den echten Wortbildungsmitteln durch folgende Merkmale: 1) er zeigt sich nur in einem Teil von Wörtern desselben Wortbildungstyps, 2) er hat keine semantische wortbildende Funktion, 3) er kann niemals allein als Wortbildungsformans auftreten, 4) er hebt die formale Fundation der Bildung nicht klarer hervor, sondern verdunkelt sie, indem er den gemeinsamen Teil des Grundwortes und des abgeleiteten Wortes voneinander trennt und die Identifikation desselber oft erschwert.

Der Lautwechsel ist im Rahmen der Wortbildung nur die phonologische Anpassung der Fundations-(Derivations-)basis an die morphologische Struktur der Bildung, eine rein formale Stufe des Bildungsprozesses. Diese morphonemische Stufe ist nur phonologisch von Bedeutung, morphologisch ist die Form **piautis* (neben *piauti*) ebenso richtig wie *piūtis* (vgl. ohne Wechsel *mirtis* : *miřti* u. a.). Obwohl der Lautwechsel (ebenso wie alle anderen morphonologischen Erscheinungen) den Bildungen nur eine phonologische Charakteristik verleiht, muß er doch, indem er von einem Bildungstyp abhängt, in jeder ausführlichen Beschreibung von Bildungstypen Platz finden.

¹⁰ Žr. J. Kuryłowicz, The Notion of Morpho(pho)neme, „Directions for Historical Linguistics. A Symposium“, Austin, 1968, 70, p. 74.